

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MƏFTUNƏ MALİKƏJDƏR QIZI QULİYEVA

NİTQ HISSƏLƏRİNİN TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyasının

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2012

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Məsud Əhməd oğlu Mahmudov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrası

Müdafiə «_19_» __06__2012-ci il saat_____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31,V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dünya və türk dillərində nitq hissələri və onların təsnifi prinsipləri həmişə tədqiqat obyektı olmuşdur. Nitq hissələrinin yaranması, buna münasibət və onların dildəki yeri tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Xüsusilə də onların təsnif prinsiplərinə münasibət hələ də birmənalı deyildir. Həm də bu aspektdə fikir müxtəlifliyi dillərin morfoloji quruluşuna görə də yaranır.

Mövzunun aktuallığı. Nitq hissələrinin bir qrup kimi ayrılması müxtəlif meyarların əsasında baş verir. Bu kriteriyaların sayı və tətbiqi tədqiqatçılar tərəfindən müasir dövrümüzdə qədər hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir. Təsnif zamanı ənənəvi üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) əsas götürülsə də, bəzi tədqiqatçılar bunlardan yalnız birini və ya ikisini tətbiq etməyi vacib sayırlar. Bir qrup alimlər isə nitq hissələrinə dil deyil, məntiqi bir hadisə kimi baxırlar və ona görə də təsnif zamanı məntiqi prinsipi də bu prosesə daxil edirlər. Təsnif prinsiplərinin bu cür dolaşdırılması bir çox dillərdə bəzi sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasının hələ də tam dəqiqləşdirilməməsinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, nitq hissələrinin qruplaşdırılmasında kriteriyalara bu cür münasibət təbiidir. Çünki nitq hissələri həm də nitqlə bağlı olan dil vahidləridir. Bu baxımdan nitq hissələrinin bölünməsinə təmin edən meyarların bütün dövrlərdə öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Bu mövzu hər bir dövr üçün aktualdır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən məsələlərdən biri də budur ki, müxtəlif morfoloji quruluşa malik dillərdə nitq hissələrinin təsnifi ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb olunsada, dünya dillərinin əksəriyyəti bir yerdə bu kontekstdə tədqiq olunmamışdır. Onların müqayisəli şəkildə tədqiqi təsnif prinsiplərinin aydınlaşdırılmasına daha da dəqiqlik gətirər. Azərbaycan dilçiliyi üçün də nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müxtəlif morfoloji quruluşlu dillərdə nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi istər-istəməz Azərbaycan dili ilə eyni aspektdə müqayisəsinə gətirib çıxarır ki, bu da bəzi nəticələrə gəlməyə şərait yaradır. Elə nitq hissələri (sifət, zərf) vardır ki, onların ayrılmasına müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı baxış vardır. Məhz bu cür nitq hissələrinin bölünməsində təsnif kriteriyalarının rolunu dəqiqləşdirmək də mövzunun aktuallığı hesab oluna bilər. Nitq hissələrində keçid proseslərinin təsnif meyarlarına təsiri də tədqiqat işində yer almışdır. Keçid proseslərinə nəinki türk və Azərbaycan dillərində, hətta flektiv və amorf dillərdə də rast gəlinir. Bu proses çox

halda morfoloji və sintaktik prinsiplərin qarışdırılmasına şərait yaradır. Adı çəkilən hadisəyə də aydınlıq gətirmək də aktual məsələlərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dünya dillərində nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri probleminə müxtəlif dövrlərdə toxunulsa da, bu sahədə dəqiqləşdirilməmiş və demək olar ki, araşdırılmamış məsələlər kifayət qədərdir. Bizim də məqsədimiz müxtəlif morfoloji quruluşlu dillərdə nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinin hansının daha üstün yer almasını müəyyənləşdirməkdir.

Bunun üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- kök dillərdə nitq hissələrinin təsnifində ənənəvilikdən kənara çıxmanın səbəblərini və təsnif zamanı hansı prinsipin aparıcı rola malik olmasını dəqiqləşdirmək;
- iltisacı dillərdə morfoloji göstəricilərin təsnif prinsiplərinə təsiri və bu dillərdə nitq hissələrinin bölünmə kriteriyalarının sırasını müəyyənləşdirmək;
- flektiv dillərdə təsnif prinsiplərinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, eləcə də bu zaman flektivliyin müxtəlifliyinin (analitik və sintetik) ayrılma meyarlarına təsirini dəqiqləşdirmək;
- inkorporlaşan dillərdə “nitq hissələri” anlayışını müəyyənləşdirmək və bu zaman təsnif prinsiplərində olan fərqliliyə aydınlıq gətirmək;
- Hind-Avropa dillərində nitq hissələrinin ümumi təsnifat sxemini vermək;
- Çin-Tibet dillərində nitq hissələrinin təsnifində prinsiplərin tətbiq sırasını dəqiqləşdirmək və bu dillər üçün ümumi təsnifat sxemini vermək;
- türk dillərində nitq hissələrinin ümumi təsnifat sxemində təsnif prinsiplərinin rolunu dəqiqləşdirmək;
- nitq hissələrinin ümumi təsnifat sxemində təsnif prinsiplərinin rolunu müəyyənləşdirmək və bu məsələnin elmi təhlilini vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada təsnif prinsipləri dünya dillərinin əksəriyyətinin nitq hissələrinin bazası əsasında tədqiqata cəlb olunur ki, bu da yeni və əhəmiyyətli bir tədqiqat işi sayıla bilər. Belə ki, müxtəlif dillərdə nitq hissələrinin sıralanması, onların sayı və təsnif prinsiplərinin araşdırılması tam aydın şəkildə fərqlərin ortaya çıxarılmasına imkan verir. Təsnif meyarlarının bu cür tədqiqi bu sahədə bir çox qaranlıq

məqamlara işiq salır. Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuş bəzi dillərdə (Çin-Tibet, hind, inkorporlaşan və s.) təsnif prinsiplərinə bir çox dilçilərin baxışı, onların arasında olan fikir müxtəlifliyindən çıxarılan nəticələr də maraqlı doğuran və yeni məsələlərdən biri hesab oluna bilər. Müxtəlif quruluşlu dillərdə nitq hissələrini ümumiləşdirərək onların təsnif sxemini vermək də elmi yenilik sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dünya dillərinin əksəriyyətində nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinin hərtərəfli öyrənilməsi və elmi şəkildə ümumiləşdirilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti vardır. Təsnif prinsiplərinin dərinədən öyrənilməsi ayrı-ayrı nitq hissələrinin ətraflı araşdırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda dünya və türk dillərinin qrammatik quruluşunun tədqiqinə aid monoqrafiya, proqram və dərs vəsaitləri yazılarkən həmin tədqiqat işindən faydalanmaq olar. Ali məktəblərdə bu mövzuya aid xüsusi kursların təşkilində dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif morfoloji quruluşlu dillərdə nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri, predmeti isə müxtəlif morfoloji quruluşlu dillərdir.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya işində əsasən müqayisəli tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat əsasən sinxron aspektdə aparılmışdır. Dissertasiyada Azərbaycan, rus və fransız dilçiliyinin materiallarından, internet adresindən mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar müəllifin yeddi məqaləsi və üç tezisi çap olunmuş, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı “Kök və iltisacı dillərdə nitq hissələrinin təsnif prinsipləri” adlanır.

Nitq hissələrinin təsnifindəki əlamət və meyarlar standart ola bilməz. Bu, hər bir konkret dilin qrammatik quruluşu ilə bağlı spesifik bir məsələdir. F.Sössür belə hesab edir ki, heç bir dil həmişəlik olaraq mü-

əyyən dil tipinə aid olmur. Müəyyən dil qrupunun hansı tipə aidliyini soruşmaq dillərin təkamül prosesi keçirdiyini unudaraq həmin təkamüldə hansısa dəyişməzlik elementinin varlığını güman etmək deməkdir¹. Nitq hissələrinin təsnifi dilin qrammatik quruluşunu xarakterizə edir. P.Y.Skorik təsnif meyarlarından bəhs edərkən belə nəticəyə gəlir ki, bu meyarların tətbiqi hər bir dil üçün eyni ola bilməz. Nitq hissələrinin təsnifi zamanı dilin quruluşunun nəzərə alınmaması düzgün bölgüyə gətirib çıxara bilməz² Tipoloji təsnifdə dillərin müasir vəziyyəti nəzərə alınır. P.S.Kuznesov belə hesab edir ki, dillərin morfoloji təsnifi onların morfoloji özəlliklərinə əsaslanır. O, qeyd edir ki, sözdəyişməsindən başqa morfolojiyada hər şey öz xüsusiyyətlərinə görə sintaktikdir.³ Lakin bəzən yalnız baxışların nəticəsində dillərin bu cür təsnifi səhv alınmışdır. Müasir dilçilikdə dünya dilləri morfoloji xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Amorf dillər;
2. Aqlütinativ dillər;
3. Flektiv dillər;
4. İnkorporlaşan dillər⁴.

Təbii ki, hər bir dilin morfoloji strukturuna uyğun olaraq ənənəvi təsnif prinsiplərindən biri daha aparıcı mövqeyə malik olacaq. Nitq hissələrinin dəqiq təsnif olunmasında hər bir konkret dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərinin və eləcə də müasir vəziyyətinin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Başqa sözlə, nitq hissələri problemi tədqiq olunan dilin tarixi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

I fəslin I yarımbaşlığı **“Kök dillərdə nitq hissələrinin təsnifi”** adlanır. Amorf (köksözlü) dillərə şəkilçiləşməyən, monosillabik dillər də deyilir. Bu dilləri ona görə belə adlandırırlar ki, sözlər cümlədə bir-birindən asılı deyil, belə ki bu əlaqəni intonasiya və sözlərin cümlədəki yeri təyin edir. Bəzən isə bu köməkçi sözlərin – önlük və qoşmaların köməyi ilə yaranır.

Dünya dillərindən amorf dillərə ən bariz nümunə Çin-Tibet dilləridir. Çin-Tibet dilləri iki qrupa bölünür: 1) Çin-tay dilləri qrupu; 2) Tibet-Birma dilləri qrupu⁵. Çin-tay dilləri də öz növbəsində iki yarımqrupa

¹ Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, BDU, 2003, səh.398

² Вопросы теории части речи, Ленинград, “Наука”, 1968, ст.186

³ Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков, Москва, Издательство Московского Университета, 1954, ст.6

⁴ Yənə orada səh.6

⁵ Qurbanov A. Dünyanın dil ailələri, Bakı, APU, 1994, səh.53

– Çin və Tay yarımqruplarına bölünür. Çin dillərinə Çin və dunqan dilləri aiddir. Bunların içərisində Çin dili daha geniş arealı əhatə edir.

Çin dili tipoloji xüsusiyyətlərinə görə amorf dillərə yaxındır. Belə ki, qədim Çin dili sırf belə quruluşa malik olsa da, bu dilin müasir variantında bəzi flektiv ünsürlərə də rast gəlinir¹. Lakin bütövlükdə köksözlü dillərə aid edilən Çin dilində nitq hissələrinin təsnifi zamanı sırf morfoloji prinsipin tətbiqi yarasızdır². Çünki bu dildə sözlərin formal göstəriciləri (hal, şəxs, cəm və s.), demək olar ki, yoxdur.

Van Lyao İ Çin dilində nitq hissələrinin mənalılarına görə ayrıldığını göstərir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə o, nitq hissələrini dörd yerə ayırır: əsas (sifət, fel, isim, say), köməkçi (modal sözlər, bağlayıcı sözlər), yarı əsas (zərf), yarı köməkçi (əvəz edən sözlər, bağlayıcı) nitq hissələri³. Dilçi alim cümlədəki yerinə görə də sözləri bir neçə qrupa bölür. Bu xüsusiyyətlərə görə Çin dilində sözlər birinci tip, ikinci tip və üçüncü tipə aid edilir. Birinci tipə aid olan sözlər digərlərinə nisbətən daha dəyişkəndir. Van Lyao İ hesab edir ki, Çin dilində müxtəlif adı çəkilən bölgülərin vahidləri, yəni nitq hissələri və söz tipləri bir-birinin üzərinə düşür⁴. Belə ki, bu dildə sözün hansı nitq hissəsinə aid olması kontkəsədən kənarda ayrıca götürülmüş sözün cümlə daxilində digər sözlərlə əlaqəsi zamanı kəsb etdiyi mənadan asılıdır.

Çin dilinin tədqiqatçılarından biri A.A.Draqunov qeyd edir ki, bu dildə sözlərin morfoloji göstəriciləri yoxdur. Ona görə də o, Çin dilində nitq hissələrini təsnif etmək üçün bu kriteriyalardan istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edir: sözün cümlədəki rolu, sözün cümlədə digər sözlərlə və ya elementlərlə münasibəti⁵.

V.M.Solnsev Çin dilində nitq hissələrinin ayrılmasında sözlərin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətlərini əsas sayır. O, belə hesab edir ki, bu dildə bir qrup sözün digər qrup sözdən fərqi onların sintaktik xüsusiyyətləridir⁶. V.M.Solnsev bu dildə nitq hissələrinin sırf sintaktik prinsip üzrə bölünməsinə qəbul etmir. Çin dilində bəzi nitq hissələrinin (felin şəkil

¹ Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков, Москва, Издательство Московского Университета, 1954, ст.14

² Вопросы теории части речи, Ленинград, “Наука”, 1968, ст.72

³ Ван Ляо И. Основы китайской грамматики, Москва, “ИЛ”, 1954, ст.44

⁴ Yenə orada səh.57

⁵ Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка (части речи), Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1952, ст.8

⁶ Солнцев В.М. Очерки по современному китайскому языку, Москва, “ИМО”, 1957, ст.58

formasını) morfoloji göstəricilərinin olduğunu göstərir və təsnif zamanı bu kriteriyaların da nəzərə alınmasını vacib sayır.

V.S.Qorelov da Çin dilinin morfoloji quruluşu haqqında bəzi fikirlər söyləmişdir. O, belə hesab edir ki, bu dildə nitq hissələrinin təsnifi zamanı ənənəvi Hind-Avropa dillərinin prinsiplərindən imtina etmək lazımdır¹. V.S.Qorelov Çin dilində sözləri aşağıdakı nitq hissələrinə ayırır: əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf), köməkçi (önlük, bağlayıcı, ədat, qoşma, cümlə üzvlərinin göstəriciləri) nitq hissələri².

Çin dilində nitq hissələri və onların təsnifi haqqında məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hələ də bu dildə bəzi nitq hissələri öz yerini tapmamışdır. Əsas çətinliyi dilin aid olduğu morfoloji quruluş yaradır.

Müasir Çin dili çətin dialekt quruluşu ilə xarakterizə olunur. Bu dialektlərin bəziləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, onlar arasında hər hansı bir fərqi tapmaq, bir sərhəd qoymaq çox çətin olur. Lakin bəziləri bir-birindən o qədər fərqlənir ki, hətta onları başqa-başqa dillər də hesab etmək olar. Bu cür dialektlər adətən başqa-başqa ərazilərdə işlənən müxtəlif qruplara aiddir. Şimal dialektlərinə Quanxua və s. cənub dialektlərinə Xakka, Quancjou (kanton) və s. dialektləri aiddir³. Bu dialektlərdə də nitq hissələrinin təsnifi zamanı sintaktik meyar aparıcı mövqeyə malikdir. Çin-Tibet ailəsinə məxsus olan tay, Laos, tanqut, Birma, Tibet dillərində də təsnif kriteriyaları Çin dilindən, demək olar ki, fərqlənir.

I fəslin II yarımbaşlığı isə **“İltisaqi dillərdə nitq hissələrinin təsnifi”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda iltisaqi dillər olaraq Altay, Ural ailələrinə aid dillərdə, eləcə də Qafqaz dillərində və bantu dillərində nitq hissələri və onların təsnif prinsipləri ilə yaxından tanış oluruq.

İltisaqi dillər şəkildədir. Onlar zəngin morfoloji kateqoriyalara malikdir. Bu dillərin əksəriyyətində təsnif ənənəvi üç meyar əsasında aparılır. Lakin bu dillərdə sintaktik meyar amorf dillərdə olduğu kimi aparıcı deyil. Yəni təkə sintaktik prinsipin tətbiqi bu dillərdə təsnif zamanı çox vaxt düzgün nəticəyə gətirib çıxarmır. Bu dil tipi çox müxtəlif areallarda yayılmışdır. Hətta iltisaqi quruluşa malik müxtəlif dillərdə də nitq hissələrinin təsnifi bəzən bir-birindən fərqlənir.

¹ Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка, Москва, “Просвещение”, 1989, ст.32

² Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка, Москва, “Просвещение”, 1989, ст.32

³ Янкивер С.Б. Гуанчжоуский (кantonский) диалект китайского языка, Москва, “Наука”, 1987, ст.8

Bu bölmədə çox geniş yer iltisafılıq xüsusiyyətləri digər eyiadlı dillərə nisbətən daha yaxşı inkişaf etmiş türk dillərinə verilmişdir. Hər cəhətdən kifayət qədər çox tədqiq olunmuş türk dilləri bu qruplara bölünür:

1. Oğuz qrupu;
2. Qıpçaq qrupu;
3. Bulqar qrupu;
4. Karluq-uyğur qrupu;
5. Uyğur-oğuz qrupu;
6. Çuvaş və yakut dilləri¹.

Bu diilərdə ayrı-ayrı nitq hissələrinin müəyyən dərəcədə formalaşmaması, onların kifayət qədər xarici, morfoloji əlamətlərə malik olmaları sözləri dəqiq olaraq bu və ya digər nitq hissəsi qrupuna aid etmək işini çətinləşdirir. Türk dillərində bir tərəfdən nitq hissələrinin təsnifində özünü göstərən mübahisələr, bir tərəfdən də bu dillərdə hər bir nitq hissəsinə xas morfoloji əlamətlərin az olması eyni bir sözün zahirən həm isim, həm sifət və həm də zərf kimi işləmə bilməsini iddia etməyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə nitq hissələrini təsnif edərkən istifadə edilən prinsiplər – leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyarlar vahid bir sistemə uyğunlaşdırılmadan istənilən kimi izah və tətbiq olunur. Üç meyarın hamısı bir küll halında götürülməli, bütün nitq hissələrinə şamil edilməlidir (meyarlardan birinin ön plana çıxması istisna olmur).² Türk dillərində nitq hissələrinin tədqiq tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, bəzi dilçilər bu meyarlardan hər hansı birini və ya ikisini qabarıq vermiş, bəziləri isə hər üç prinsipi eyni şəkildə tətbiq etmişlər. Türk dilləri içərisində hər bir dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və öz daxili inkişaf qanunları vardır. Bu dillərdə uzun illərdən bəri ta bu günə qədər nitq hissələrinin təsnifində semantik prinsip əsas götürülmüşdür. Sözə ancaq leksik bir vahid kimi yanaşaraq onu yalnız semantik nöqteyi-nəzərdən xarakterizə etmək olar, lakin nitq hissələrinin təsnifində belə hərəkət etmək natamam olar, bu prosesi əhatə edə bilməz. Türk qrupu dillərində nitq hissələrinin morfoloji cəhətdən qəti formalaşmaması fikri də, bizcə, səhvdir. Türk dillərində nitq hissələrinin əksəriyyətinin morfoloji göstəriciləri var və bunu nəzərə almamaq nitq hissələrinin təsnifinə xələl gətirə bilər. Sinaktik meyara münasibət isə bir qədər mübahisəlidir. Sözün cümlədəki roluna görə nitq hissələrini müəyyənləşdirmək çətindir. Sintaktik əlamətin qeyri-sabitliyini

¹ Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları, Bakı, "Maarif", 1981, səh.69

² Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar), Bakı, ADU nəşri, 1974, səh. 69

göstərməklə onu inkar etmək fikrimiz yoxdur. Sintaktik meyar sözlərin bir-biri ilə əlaqəyə girib-girməməsi qabiliyyətini əhatə edir. Əlbəttə ki, türk dillərində nitq hissələrinin qəti müəyyənləşməsində sintaktik prinsipin müəyyən əhəmiyyəti vardır. Beləliklə, türk dillərində nitq hissələrini təsnif edərkən leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyarlardan istifadə etmək lazımdır, çünki onların hər birinin müəyyən funksiyası vardır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsiplərin təsir dairəsi hər bir konkret türk dilində belə müxtəlifdir. Bu bölmədə görkəmli türkoqoloqlar V.Q.Quzev, A.Samoyloviçin, V.Qordlevskinin türk, A.N.Kononovun özbək və müasir türk, N.A.Baskakovun noqay və qaraqalpaq, İ.A.Batmanovun qırğız, N.K.Dmitriyevin başqırd, A.M.Şerbakin özbək, E.P.Tenişevin salar dili üzərində bu aspektdə araşdırmaları yer almışdır. Müasir dövrdə isə L.A.Pokrovskayanın qaqauz, S.K.Kenesbayev və N.B.Karəşevanın qazax, A.Q.Maqomedovun qumuq, M.A.Xabiçevin qaraçay-balkar, A.T.Kaydarovun müasir uyğur dili, A.İskakovun tuva, V.M.Nasilovun uyğur, V.İ.Rassadinin tofalar, K.M.Musayevin karaim, İ.Kazımovın axısqa türklərinin dilinin həm də morfoloji baxımdan araşdırmaları və buna dair fikirləri də verilmişdir. Türk dillərində nitq hissələrinin tədqiq tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, bəzi dilçilər (V.Q.Quzev, A.Samoyloviç, V.Qordlevski, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.P.Tenişev, N.P.Direnkova, V.M.Nasilov və s.) bu meyarlardan hər hansı birini və ya ikisini qabarıq vermiş, bəziləri (A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, A.İskakov, N.K.Dmitriyev, M.Ş.Şirəliyev və s.) isə hər üç prinsipi eyni şəkildə tətbiq etmişlər. Türk dilləri içərisində hər bir dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və öz daxili inkişaf qanunları vardır.

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində də nitq hissələri və onların təsnifinə münasibət eyni olmamışdır. Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qrupu xarakter və vəzifə etibarilə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında da sözlər iki qrupa ayrılır: müstəqil nitq hissələri və köməkçi nitq hissələri¹. Nitq hissələri problemi haqqında da müəyyən fikirlər söylənmişdir. Sistemli fikirlərə S.Cəfərov, Ə.Abbasov, D.Quliyev, Ə.Dəmirçizadənin əsərlərində rast gəlinir. Lakin bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində yetkin fikri M.Hüseynzadə söyləmişdir. Daha sonralar Z.Budaqova, Y.Seyidov, Q.Məşədiyev, R.Qayıbova,

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Bakı, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1962, səh.68

Q.Kazımov, B.Xəlilov və digər dilçilər də Azərbaycan dilində bu aspektdə problemlı məsələlərə toxunmuşlar.

Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinə fərqli baxışlar bir daha sübut edir ki, bu dildə də nitq hissələri məsələsi hələ də həll olunmamış şəkildədir. Mənim fikrimcə, Azərbaycan dilində leksik mənası olan sözlərlə leksik mənası olmayan sözlər bir qrupda ola bilməz. Demək, Azərbaycan dilində sözlər ilkin olaraq leksik-semantik mənasına görə bölünməlidir. Düzdür, bu meyarın ilkin tətbiqi bəzi hallarda özünü doğrultmur. Lakin ilk olaraq sintaktik kriteriyanı tətbiq etsək, bu zaman, ümumiyyətlə, təsnifdən söhbət gedə bilməz. Azərbaycan dilini morfoloji cəhətdən inkişaf etmiş dil hesab etmək olar. Bu prinsipi də ilkin təsnifdə tətbiq etmək olar. Bu zaman fel və isim kimi nitq hissələri bir-birindən tam ayrıla bilər. Adlar içərisində isə bu bir çox çətinliklər yaranacaq. Təhlillərdən sonra yuxarıdakı fikir bir daha öz təsdiqini tapır.

Bu bölmədə Ural dil ailəsinə məxsus dillərdə də nitq hissələrinin təsnif prinsipləri ilə tanış oluruq. Onlardan bu baxımdan ən çox tədqiq olunan monqol dilində belə nitq hissələri çox zəif işlənmişdir və təbii ki, tam həllini tapmamışdır. Uzun illər tədqiqatçılar bu dildə Hind-Avropa dillərində olan nitq hissələrini aşkar etmişlər¹. Monqol dil qrupuna aid monqol və buryat, tunqus dillərinə aid negidal, mancur dillərinə aid ulç və nanay dillərində nitq hissələrinin təsnif prinsipləri göstərilmişdir. Eləcə də Ural ailəsinin fin, uqor və samodi dil qruplarına aid dillərdə nitq hissələrinin təsnif kriteriyaları ilə tanış oluruq. Məsələn: fin qrupuna aid olan udmurt, samodi dillərinə aid olan nqanasan dilində, uqor qrupuna daxil olan macar dilində nitq hissələrinin bölgüsü göstərilir. Burada Q.D.Sanje-yevin monqol, V.İ.Sinsiusun nanay, V.A.Avrorinin mancur, O.P.Sunikin ulç, N.M.Tereşenkonun nqanasan, Y.Balaşşanın macar dilində nitq hissələri və onların təsnif prinsipləri haqqında söylədikləri fikirlər də öz yerini almışdır.

İltisqi quruluşa malik olan Qafqaz dilləri ailəsi Qafqaz arealında məskunlaşmış müxtəlif xalqların milli dilləridir. Bu dillərdən təkə Qafqaz ərazisində deyil, başqa yerlərdə də istifadə olunur. Bu ərazidə qırxa yaxın dil mövcuddur. Qafqaz dillərinin xüsusiyyətləri çoxdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir və XIX əsrdən başlayaraq bu dillərin yaxınlığına,

¹ Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка, Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1951, стр.21

genetik əlamətlərinə, başqa dillərlə qohumluğuna aid bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Hər bir qrupa aid olan dil öz qədimliyi ilə fərqlənir. Bu dillərin hamısının, hətta çox az işlədilən və yazısı olmayan dillərin də özünəməxsus qrammatik quruluşu vardır. Qafqaz dillərinin əksəriyyəti iltisacı quruluşa malikdir. Bu ailəyə daxil olan Kartvel (iber) dilləri qrupundan gürcü dilində, Abxaz-Adıgey qrupundan Abxaz, abazin, kabarda-çərkəz, nax qrupundan basbi və nax, Dağıstan qrupundan avar, karatin, saxur, aqul, xınalıq və s. dillərdə nitq hissələrinin bölgüsü ilə tanış oluruq. Adı çəkilən dilləri bu aspektdə araşdırarkən belə nəticəyə gəlirik ki, onların çoxu morfoloji baxımdan inkişaf etməmişdir. Bu dillərin çoxunda nitq hissələrinin bölünməsi hələ tam başa çatmayıb. Məhz bu baxımdandır ki, söz qruplarına aid morfoloji cəhətdən tam formalaşmamışdır. İ.O.Qesadze abxaz dilində nitq hissələrindən bəhs edərək qeyd edir ki, bu dildə adlar və fellər heç də morfoloji strukturuna görə həmişə bir-birindən fərqlənmir¹. Belə ki, bəzən isimlər də zamana görə dəyişə bilər. Y.D.Deşeriyevin basbi və xınalıq, N.T.Tabulovanın abazin, N.F.Yakovlevin kabarda-çərkəz, Q.İ.Madiyevanın avar, Z.M.Məhəmmədbəyovanın karatin, Q.X.İbrahimovun saxur dilində, A.A.Məhəmədovun aqul dilində nitq hissələrinə aid söylədikləri fikirlər də nitq hissələri məsələsinə aydınlıq gətirir.

İltisacı quruluşa malik olan bantu dilləri Afrikada olan həbəşlərin dilidir. N.V.Qromova bantu dillərində nitq hissələrindən bəhs edərək göstərmişdir ki, təsnif zamanı ənənəvi üç prinsip bu dillər üçün xarakterikdir². N.V.Oxotinanın, A.Koupun zulu dili, E.Z.Dubnovanın ruanda, E.N.Myaçinanın suahili dili üzərində apardığı araşdırmalar da bu baxımdan maraqlı doğurur.

Eyni tipoloji quruluşa aid olsalar da, türk dillərinə nisbətən Ural, Altay, Qafqaz, Bantu dillərində nitq hissələrinin təsnif meyarları hələ də tam dəqiqləşdirilməmişdir. Demək olar ki, göstərilən dillərin çox hissəsində sözlər ilk olaraq leksik-semantik mənasına görə nitq hissələrinə bölünür. Morfoloji meyar isə daha sonra tətbiq olunmağa başlayır. Sintaktik kriteriyanın təsnif zamanı tətbiqi isə iltisacı dillərin çoxunda mübahisələr doğurur. Bu da çox vaxt sintaktik və morfoloji prinsiplərin qarışıq salınmasından irəli gəlir.

¹ Вопросы теории части речи, Ленинград, "Наука", 1968, ст.246

² Громова Н.В. Части речи в языках банту и принципы их разграничения, Москва, "Наука", 1966, ст.16

Dissertasiyanın II fəslı **“Flektiv və inkorporlaşan dillərdə nitq hissələrinin təsnif prinsipləri”** adlanır.

Flektiv dillər bəzi xüsusiyyətlərinə görə amorf dillərə, bəzilərinə görə isə iltisacı dillərə bənzəyir. Onlar iltisacı dillər kimi şəkılçılıdır, amorf dillər kimi isə kökdən dəyişir. Bu cür quruluşa malik dillərdə də nitq hissələrinin təsnifi əsasən ənənəvi üç prinsip əsasında aparılır. Bəzən flektivliyin özünün fərqliliyi (analitik və sintetik dillər) meyarlardan hansısa birinin daha əsas olmasına gətirib çıxarır. İnkorporlaşan dillərin başlıca struktur xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bir neçə söz az və ya çox dərəcədə bir söz tərkibində birləşərək cümlə əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, bizim işlətdiyimiz cümlələrin hər biri inkorporlaşan dillərdə bir mürəkkəb sözlə ifadə olunur. Bu da “söz-cümlə” şəklini alır. Bu dillərdə dil vahidini söz və cümləyə ayırmaq olmur. Ona görə də inkorporlaşan dillərdə təsnif zamanı sintaktik prinsipin tətbiqi qeyri-mümkündür. Çünki bu dillərdə sözlərin sintaktik vəzifəsi yoxdur. İnkorporlaşan dillərə çukot, kamçat, koryak və s. dillər daxildir.

II fəslin I yarımbaşlığı **“Flektiv dillərdə nitq hissələrinin təsnifi”** adlanır. Bu bölmədə əsasən flektiv quruluşa malik olan Hind-Avropa dillərinin (roman-german, slavyan, hind, İran), eləcə də sami-hami dillərinin nitq hissələrinin əsasında aparılan araşdırmalar yer tutur. Roman dilləri əsasən analitik-flektiv quruluşa malikdir. Onlar latın dili əsasında formalaşmışlar. Bu bölmədə V.Q.Qakın, M.A.Borodina, N.İ.Korıxalova, T.İ.Smolyanskayanın fransız, Vasilyeva-Şvede, Q.V.Stepanov, V.S.Vinoqradov, N.İ.Topovanın ispan, T.A.Repinanın rumın, B.A.İliş, E.S.Smuşkeviç, L.S.Barxudarovun ingilis, M.A.Belyayeva, V.M.Zavalıyova, İ.V.İzvolskaya, M.Y.Svillinqin alman, S.A.Mironovun afrikaans, A.S.Novakoviçin Danimarka, V.L.Yakubun norveç, S.S.Maslova-Laşanskaya və N.N.Tolstayanın isveç dili üzərində apardıqları araşdırmalar yer almışdır. Azərbaycan dilçiliyindən isə R.Qayıbova, O.Musaıyevin ingilis, Ə.Əliyevin alman dilləri haqqında fikirləri verilmişdir. Fransız dilçiliyindən J.Qalışe, A.Sovajo, P.Qiro kimi alimlərin bu aspektdə araşdırmaları da marağ doğurur.

İran dilləri də flektiv dillər kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Y.A.Rubinçik, N.V.Xrisanov, T.Z.Rüstəmovanın fars, V.A.Frolovanın beluc, Ç.X.Bakayev, K.K.Kurdoyevin kürd, B.V.Millerin talış, A.L.Xromovun yaqnob, F.L.Qryunberqin muncan, Q.Qurbanovun roşarv dilləri haqqında nitq hissələri baxımından fikirləri maraqlıdır.

Hind dilləri də flektiv dillərin böyük bir qrupunu təşkil edir. V.P.Liperovski, Z.M.Dımşisin hindi, N.İ.Tolstayanın pəncəb, T.E.Kateninanın maratxi, L.V.Savalyevanın hücərat, V.D.Babakayevin assam, B.M.Karpuşkinin oriya, R.P.Yeqorovanın sindxi, V.V.Vıxoxolevin sinqal, Korolevin Nepal, T.V.Ventselin qaraçı, Y.A.Smironovun ləndi dillərində nitq hissələrinin sayı və onların təsnif prinsipləri haqqında fikirləri bu yarımbaşlıqda yer almışdır.

Slavyan dilləri bu sahədə çox tədqiq olunmuş dillərdən sayıla bilər. V.V.Vinoqradov, V.A.Trofimov, N.M.Şanski, A.N.Tixonov, L.İ.Rahmanova, V.N.Suzdalseva, A.Q.Ələkbərovun rus, V.F.Askoçenskiyanın polyak, Y.S.Maslovun bolqar, O.S.Plotnikovanın sloven, V.P.Qudkovun serb-xorvat, N.S.Kovalyevin makedon dillərinə aid araşdırmaları bu bölmədə verilmişdir.

Sami-Hami dilləri isə sırf flektiv dillər hesab oluna bilər. Bu ailəyə aid dillərin çoxu ölü dillərdir. Tədqiqat işində ölü dillərin də morfoloji quruluşu ilə yaxından tanış oluruq. Çünki müasir Sami-Hami dillərinin morfologiyası onların qrammatik quruluşu əsasında inkişaf etmişdir. Bu aspektdə ölü dillərə aid S.Seqertin uqarit, L.X.Vilskerin samarityan, L.A.Lipinin akkad, V.P.Starininin Efiopiya, İ.Ş.Şifmanın finikiya, M.A.Korostovsevin Misir, A.İ.Yelanskayanın kopt dili üzərində araşdırmaları məsələyə aydınlıq gətirir. B.M.Qrandenin, Q.Ş.Şarbatovun ərəb dilində nitq hissələrinin təsnifinə aid fikirlərindən də belə nəticəyə gəlirik ki, təsnifin əsasında fəl dayanır. Y.N.Zavadovski də ərəb dili dialektlərinin də qrammatikasını öyrənərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, bunların da morfologiyasının skeletində əsas yeri ərəb dilində olduğu kimi fəl tutur.¹ E.Q.Titov amxar, A.Y.Ayxenvald da müasir yəhudi dilində nitq hissələrinin bölgüsünü göstərərək yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrə gəlirlər.

II fəslin II yarımbaşlığı isə **“İnkorporlaşan dillərdə nitq hissələrinin təsnifi”** adlanır. İnkorporlaşan dillərə çukot, kamçat, koryak və s. dillər daxildir. Çukot-kamçat dillərində nitq hissələrinin təsnif meyarlarından bəhs edən P.Y.Skorik qeyd edir ki, bu dillərdə sözlər əsasən morfoloji kriteriyalara görə nitq hissələrinə bölünür.²

Gördüyümüz kimi, digər dillərə baxanda inkorporlaşan dillər nisbətən az tədqiq edilmişdir. Həm də bu dillərdə “nitq hissələri” vahidi tam formalaşmamışdır. Belə olduğu halda bu dillərdə nitq hissələrinin

¹ Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба, Москва, Издательство Восточной Литературы, 1962, ст.115

² Вопросы теории части речи, Ленинград, “Наука”, 1968, ст.286

təsnifi haqqında yekun bir söz demək mümkün deyil. Hər halda təsnif meyarlarından morfoloji və leksik-semantik prinsiplər aparıcıdır.

Dissertasiya işinin III fəslı **“Nitq hissələrinin ümumi təsnifat sxemi”** adlanır. Tədqiq edilən obyektı – orijinalı təsvir edən sxemlərdən adamlar ta qədim zamanlardan istifadə etmişlər. Sxemləşdirmə elmin universal metodudur. Sxemlərin tətbiqi tədqiq edilən obyektədən yox, obyektin dərkedilmə dərəcəsiəndən asılıdır. Fəlsəfi planda sxemləşdirmə böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki qaçvramanın müşahidə və eksperiment metodları ilə sıx bağlıdır. Sxemlər zənciri orijinala az və ya çox yaxın olan mücərrəd məfhumdur¹. Tədqiqatçının sxemləşdirmə metodlarına müraciət etməsi üçün onun tədqiq etdiyi obyekt orijinal haqqında yüksək dərəcəli formallaşdırılmış biliyi olmalıdır. Bərpası ilə dilçiliyin məşğul olduğu təbii dilin strukturu elə mürəkkəb sistemlərə daxildir ki, onların təhlili üçün sxemləşdirmə metodları vacibdir.

İ.İ.Revzin sxem anlayışına münasibət bildirərək qeyd edir ki, o, abstrakt bir konstruksiyadır. Dilçilik üçün bu, real linqvistik obyektlərin sxem termini ilə verilməsidir². Sxemi hər hansı abstrakt obyektin linqvistik izahından fərqləndirmək lazımdır. İzah və sxem arasında qarşılıqlı münasibət çətin və çoxtərəflidir. Nə qədər ki, hər hansı linqvistik sxemin şərhı tədqiq olunmamışdır, onda sxemin özü həqiqətdən uzaq olan, lakin müəyyən məqsəd üçün bir əsas və dəlil kimi istifadə edilən müddəə olaraq qalır.

Üçüncü fəslin I yarımbaşlığı **“Hind-Avropa dilləri üçün ümumi təsnifat sxemi”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda hind, İran, Roman-German, slavyan dilləri üçün təsnifat sxemi verilmiş və onların hamısı ümumiləşdirilərək Hind-Avropa dilləri üçün ümumi təsnifat sxemi verilmişdir. Hind dillərində nitq hissələrinin təsnif prinsiplərində də tam aydınlıq yoxdur. Belə ki, hind dillərinin qrammatik quruluşu bir-birinə uyğun gəlsə də, nitq hissələrinin təsnifində müxtəlif prinsiplər aparıcıdır. Məsələn, bəzi dillərdə (hindu, urdu, hücərat, nepal) iki təsnif prinsipi (morfoloji və sintaktik), bəzi hind dillərində (pəncab, maratxi, oriya, benqal) bir təsnif prinsipi (morfoloji), bəzilərində (assam, sindxi, sinqal) hər üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji, sintaktik) üstünlük təşkil edir. Bəzi hind dillərində isə (qaraçı) hələ də təsnif prinsipləri müəyyənləşdirilməmişdir.

¹ Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik, Bakı, “Nurlan”, 2005, səh.369

² Ревзин И.И. Модели языка, Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1962, ст.9

Bu deyilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, ənənəvi üç prinsipin rolu eynidir.

Roman-German dillərinin bəzilərində nitq hissələrinin morfoloji göstəriciləri zəifdir, digərləri isə bu göstəricilərlə zəngindir. Bu dillərdə bəzən hal, cəm, mənsubiyyət və s. kateqoriyası yaratmaq üçün artıqlıq və önlüklərdən istifadə edilir. Həm də bəzi sözlərin (məsələn, sifətlərin) bu amillər üzrə dəyişməsi onların söz birləşməsindəki və cümlədəki yerindən çox asılıdır. Roman dillərində də sözlərin ilkin bölgüsü leksik-semantik meyar əsasında olur. Bu dillərdə nitq hissələrinin təsnifi zamanı hər şeydən əvvəl morfoloji kriteriyanın tətbiqi düzgün bölgüyə gətirib çıxara bilməz. Demək, üç prinsip tətbiq edilsə də, Roman-German dillərində nitq hissələrinin təsnifi zamanı iki prinsipin (leksik-semantik, sintaktik) rolu böyükdür.

Yeni İran dillərində isə ilkin bölgü leksik-semantik və morfoloji meyarlar əsasında aparılır. Sözlərin cümlədəki rolu isə sonrakı mərhələlərə aiddir.

Slavyan dillərdə söz siniflərinin əksəriyyəti morfoloji kateqoriyalarla zəngindir. Lakin bu kateqoriyaların çoxu da (hal, mənsubiyyət və s.) sintaktik yolla yaranır. Slavyan dillərində əsas nitq hissələrini tam formalaşmış hesab etmək olar. Köməkçi nitq hissələrinin bəziləri isə (nida, modal sözlər, təqlidi sözlər) keçid prosesindədir. Demək olar ki, bu dillərdə nitq hissələrinin təsnifində ənənəvi üç prinsip iştirak edir. Lakin tədqiqatçıların çoxu slavyan dillərində təsnif zamanı sintaktik prinsipi önə çəkirlər.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində leksik-semantik meyar aparıcıdır. Digər iki prinsipin payı isə, demək olar ki, eynidir.

Üçüncü fəslin II yarımbaşlığı **“Türk dilləri üçün ümumi təsnifat sxemi”** adlanır. Türk dillərində sözlər ilk olaraq leksik-semantik mənalara görə qruplaşır. Sonra isə bu söz sinifləri daşdıqları morfoloji funksiyaya əsasən də bölünür. Həmin sözlərin cümlədə daşdıqları funksiya isə nitq hissələrinin təsnifində ən axırıncı mərhələdə tətbiq olunur. Təbii ki, bu, məsələyə ümumi baxışdır. Məsələn, sifət və zərf məsələsində, yəni onların bir nitq hissəsi kimi ayrılmasında sintaktik kriteriyanın rolunu danılmaz hesab edirlər. “Gözəl qız” və “Gözəl oxumaq” birləşmələrində birinci “gözəl” sözü sifət, ikincisi isə zərf hesab olunur. Bircə, bu cür yanaşma doğru deyil. Bu halda cümlədəki yerindən asılı olaraq bir söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. Bu hadisə nitq hissələrinin bir-birinə keçməsindən savayı bir şey deyil. Bununla əlaqədar olaraq türkologiyada və

Azərbaycan dilçiliyində çox tez-tez morfoloji və sintaktik kateqoriyalar qarışdırılır.

Dissertasiyanın III fəslinin “**Çin-Tibet dilləri üçün ümumi təsnifat sxemi**” adlanan III yarımbaşlığında bu dillərdə nitq hissələrinin təsnifi zamanı hansı meyarın daha aparıcı mövqeyə malik olması sxem şəklində verilmişdir. Çin-Tibet dillərində nitq hissələrinin təsnifi digər dillərdən çox fərqlənir. Amorf quruluşlu bu dillərdə sözlər, demək olar ki, morfoloji göstəricilərə malik deyil. Ənənəvi üç prinsipin (leksik-semantik, morfoloji, sintaktik) bu dillərə eyni dərəcədə tətbiqi düzgün bölgüyə gətirib çıxarmır. Bu dillərdə ilk olaraq sintaktik kriteriya tətbiq olunmalıdır. Çin-Tibet dillərində sözlərin cümlədəki yeri adətən onların hansı nitq hissəsinə aid olmasını şərtləndirir. Doğrudur, bəzi hallarda biz Çin-Tibet dillərində təsnif zamanı intonasiyanın da müəyyən rola malik olduğunu şahidi oluruq. Ona görə də, bircə, amorf dillərdə təsnif prinsiplərinə fonetik meyarı da daxil etmək lazımdır. Demək olar ki, bu dillərdə də təsnif kriteriyaları eyni olsa da, fərqliliyi yaradan onun tətbiq sıralanmasıdır.

Üçüncü fəslin IV yarımbaşlığında isə tədqiqat işində morfoloji quruluşu müzakirə olunan dünya dilləri üçün təsnifat sxemi verilmişdir. Bu bölmə “**Dünya dilləri üçün ümumi təsnifat sxemi**” adlanır. Nitq hissələri probleminin əsas məsələsi həmişə bu cəhət olmuşdur ki, konkret bir dildə sözü hər hansı kateqoriyaya daxil etmək üçün hansı meyar və ya meyarlar lazımdır. Keçmiş dilçilərin bəziləri nitq hissələrinin semantik mənasını, morfoloji əlamətlərini və sintaktik funksiyasını nəzərə almadan hər bir dildə eyni nitq hissələrini göstərmişlər. Sözləri nitq hissələrinə bölünməsinin əsas prinsipləri L.U.Şerba tərəfindən işlənib formalaşdırılmışdır.¹ Bunlar leksik-semantik məna, morfoloji forma, sintaktik funksiyalaşmadır. Dilçi alimlərin əksəriyyəti tərəfindən belə bir fikir qəbul edilir ki, lüğəvi mənalı sözlərlə lüğəvi mənası olmayan sözlər eyni nitq hissələri qrupuna düşə bilməz². Onlar ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılmalıdır. Sözlərin lüğəvi mənasının olub-olmamasına görə ilkin bölgüsü hələ onların nitq hissələri üzrə təsnifi demək deyil, təsnifin başlanğıcıdır. Bu deyilənlər dünya dilləri üçün ümumi təsnifat sxemini vermək üçün imkan yaradır. Bir dili bütövlükdə təyin etmək üçün bir neçə, bəzən isə sonsuz sayda sxemdən istifadə etmək lazımdır. Müxtəlif dillər də bir-

¹ Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri, Bakı, “Çaşıoğlu”, 1999, səh. 11

² Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya), Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2000, səh.189

birindən bu sxemlər vasitəsilə fərqlənir. Linqvistik sxemlərin şərhində qrammatik kateqoriyalardan da istifadə edilir. Hər bir söz üçün ona məxsus olan qrammatik kateqoriyalar mövcuddur. Əgər bizə ümumi şəkildə verilən X və Y sözləri eyni elementar qrammatik kateqoriyaya aiddirsə, bu, o demək deyil ki, X və Y sözlərinin bütün kateqoriyaları eynidir. Dünya dillərinin əksəriyyətində nitq hissələrinin sıralanması ilə tanış olduq. Bir şeyin şahidi olduq ki, demək olar ki, qeyd etdiyimiz bütün dillərdə fel və adlar bir-birindən bütün xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən söz sinifləridir. Bəzən əsas, bəzən köməkçi, bəzən isə xüsusi nitq hissələrinə aid edilən zərf isə dillərin əksəriyyətində bir nitq hissəsi kimi formalaşmamışdır. Köməkçi nitq hissələri isə öz keçid dövrünü yaşayır. Hətta eyni quruluşa malik olan dillərdə də köməkçi nitq hissələrinin tərkibi eyni deyildir. Nitq hissələrinin təsnifində bütün prinsiplərin öz payı vardır. Belə ki, onların hər hansı birini inkar etmək bəlkə də doğru bölgüyə gətirib çıxara bilməz. Sadəcə hər bir kriteriyayı yerində və tək şəkildə tətbiq etmək daha məqsədə uyğundur.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində əsas elmi müddəalar göstərilmişdir:

1. Kök dillərdə (Çin-Tibet dillərində) nitq hissələrinin təsnifində ilk olaraq sintaktik meyar tətbiq olunmalıdır. Bu cür quruluşa malik dillərdə təsnif prinsiplərinə fonetik meyar da əlavə olunmalıdır.

2. İltisacı dillərdə (türk, Qafqaz, bantu dillərində) təsnif zamanı sözlər ilk olaraq leksik-semantik meyar əsasında nitq hissələrinə bölünməlidir.

3. Flektiv dillərdə (İran, hind, slavyan, roman-german dillərində) nitq hissələrinin təsnif zamanı leksik-semantik prinsip tətbiq edilməlidir. Sintaktik və morfoloji meyarın rolu isə müxtəlif dillər üzrə dəyişir.

4. İnkorporlaşan dillərdə “nitq hissələri” vahidi tam formalaşmadığı üçün onun ayrılma prinsipləri də müəyyənləşdirilməmişdir.

5. Təsnif zamanı ənənəvi üç prinsipdən (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) nitq hissələrinin bölgüsündə ilk olaraq leksik-semantik meyar tətbiq olunmalıdır.

6. Nitq hissələrinin təsnifinin əsasında bir meyar dayanmalıdır. Təsnif zamanı bir neçə meyarın birdən tətbiqi düzgün bölgüyə gətirib çıxara bilməz.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq hissələrinin təsnifi (Azərbaycan və fransız dilləri əsasında), Tədqiqlər, №3, Bakı, 2009, səh. 190-200.
2. İran qrupuna aid dillərdə nitq hissələrinin təsnif prinsipləri, Filologiya məsələləri, №8, “Elm və təhsil”, Bakı, 2010, səh. 230-246.
3. Hind dillərində nitq hissələri və onların təsnif prinsipləri, Dil və ədəbiyyat, №3 (74), Bakı Dövlət Universiteti, 2010, səh. 74-80.
4. Qafqaz dillərində nitq hissələri və onların təsnif prinsipləri, Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), №1, Bakı, 2011, səh. 31-38.
5. Sami-Hami dillərində nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri, Filologiya məsələləri, №6, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011, səh. 61-68.
6. Türk dillərində nitq hissələrinin tədqiq tarixi, Filologiya məsələləri, №7, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011, səh. 67-76.
7. Nitq hissələrində keçid prosesləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları (may 2010), Bakı, “Elm”, səh. 500
8. Türk dillərində nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı, Bakı, 06-07 may 2010, səh. 507-508
9. Классификация частей речи в Азербайджанском и Китайском языках, Иностраный язык в системе среднего и высшего образования, Материалы международного научно-практической конференции 1-2 октября 2011 года, стр. 22-27.
10. Критерии классификации частей речи (В основном из материалов различных систем), Языкознание, Институт Языкознание им. А.Байтурсынова Комитет Науки Министерства Образования и Науки Республики Казахстан, № 1-2 (41, 42), Алматы, 2011, стр.142-146.

М.М.Кулиева

Принципы классификации частей речи
Резюме

Выделение частей речи в определенную группу слов происходит на основе различных критериев. До настоящего времени исследователи не определились в количестве и применении этих критериев. Цель настоящего исследования заключается в определении роли и места принципов классификации частей речи в разносистемных языках.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** обосновывается актуальность исследования и даются общие сведения о принципах классификации частей речи. В этом разделе работы определены цели и задачи, а также объект и предмет исследования. Отражены научная новизна и практическая значимость работы, отмечена теоретико-методологическая база, указаны источники исследования.

Первая глава называется **«Принципы классификации частей речи в корневых и агглютинативных языках»**. В данной главе приводятся сведения о принципах классификации частей речи в аморфных и агглютинативных языках. Материал китайско-тибетских языков, как представителя корневых языков, дает нам основание утверждать, что в языках с подобной морфологической структурой ведущая роль отводится синтаксическому принципу. Далее в главе отмечается, что применительно к традиционной классификации частей речи в тюркских, кавказских языках и языке банту наиболее значимыми оказываются лексико-семантические и морфологические критерии.

Вторая глава диссертации называется **«Принципы классификации частей речи во флективных и инкорпорирующихся языках»**. На примере принципов классификации частей речи в некоторых индоевропейских (хинди, иранских, романо-германских, славянских), а также семито-хамитских языках, мы убеждаемся в том, что в языках с морфологическим строем каждому из трех традиционных принципов классификации свойственна специфическая роль. В инкорпорирующихся же языках (например, в чукотском и камчатском) до сих пор части речи не сформированы в некое единство. В таких языках критерии классификации частей речи, как правило, полностью не разработаны.

Третья глава называется **«Общая классификационная схема частей речи»**. В ней на материале тюркских, некоторых индоевропейских (хинди, иранских, романо-германских, славянских), а также китайско-тибетских языков предлагается общая классификационная схема, которую, в целом, можно применить ко всем языкам мира. Так, при классификации частей речи в тюркских языках большое значение отводится лексико-семантическому признаку, а в индоевропейских языках наблюдается паритет между всеми критериями. В китайско-тибетских языках критериям классификации приоритет отдан синтаксическим особенностям. Сказанное выше еще раз подтверждает тот факт, что каждому типу языков присущи свои критерии классификации частей речи.

В **«Заключении»** обобщаются результаты исследования, в форме научных положений делаются выводы и определяются основные направления дальнейшего изучения.

The Principles of the Classification of Parts of Speech SUMMARY

The division of parts of speech as a group happens on the basis of different criteria. The number and application of these criteria haven't been fully identified till nowadays by investigators. The purpose of research work is to define the role and place of classification principles in the division of parts of speech in different structured languages.

The dissertation consists of preface, three chapters, summary and the list of used literature.

The general information about principles of classification of parts of speech is given in preface of the research work. As well, this part is dealt with the urgency of the theme, the purpose and duties, theoretical and practical importance of the investigation, the object and subject, methods and used sources of the research work.

The first chapter is called "**The principles of classification of parts of speech in root and agglutinative languages**". The information in this section is about the principles of classification of parts of speech in amorph and agglutinative languages. Getting familiar with the division of parts of speech in Chinese – Tibetan languages, the sample for root languages, we can see that the role of the syntactical principle is leading in the languages with this type of morphological structure. As shown in dissertation the lexical-semantic and morphological criteria have a leading role in division of parts of speech in agglutinative structured Turkish, Caucasian and Bantu languages more than the three traditional principles.

The second chapter is called "**The principles of classification of parts of speech in inflected and incorporative languages**". Identifying the principles of classification of parts of speech in some languages (Indic, Iranian, roman-germanic, slavic) belonging to one of the inflected languages - Indo-European language family group and in Hamito - Semitic languages we witness that in the languages with this type of morphological structure each of traditional three principles has its own specific role. In incorporative languages (chukchi, kamchatkan, etc) the parts of speech have not been formed yet as a grammatical unit. That's why in these kind of languages classification criteria is incompleting.

The third chapter is about "**The scheme of general classification of the parts of speech**". The scheme of general classification common for world languages based on Turkic, some Indo-European (Indic, Iranian, roman - germanic, slavic) languages, as well as, Chinese-Tibetan languages is given in this division.

Thus, lexical-semantic principle has an important role in the classification of parts of speech in Turkic languages. While in Indo-European languages the classification criteria is almost on the same level. Synthetic criterion prevails in the classification of Chinese - Tibetan languages. The above mentioned facts prove that each type of languages has its own specific classification criteria for the parts of speech.

In Summary of research work all said was generalized and shown as main scientific theses.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

МАФТУНА МАЛИКЕЖДЕР кызы КУЛИЕВА

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологическим наукам

БАКУ—2012